

**ҚАЗАҚ ЖӘНЕ ТАТАР ТІЛДЕРІНДЕГІ ЕСІМДІКТЕР:
ЛЕКСИКА-МОРФОЛОГИЯЛЫҚ СИПАТЫ, ТОПТАСТЫРУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**
PRONOUNS IN THE KAZAKH AND TATAR LANGUAGES: LEXICAL
AND MORPHOLOGICAL DESCRIPTION, CLASSIFICATION ISSUES

Г.САҒИДОЛЛА*
Э.АБДУКАМАЛОВА**

Түйіндемe

Мақалада қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктерге лексика-морфологиялық сипаттама беріле отырып, оларды топтастыру мәселесі, семантикалық топтары сөз етіледі. Қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктердің лексика-семантикалық топтарының салыстырмалы кестесі беріледі.

Түйін сөздер: есімдіктер, қазақ тілі, татар тілі, қазақ-татар салыстырмалы-тарихи грамматикасы, лексика-семантикалық топ, лексика-морфологиялық ерекшелік

Summary

The article gives a Lexical and morphological description of the pronouns of the Kazakh and Tatar languages, examines the issues of their classification, semantic groups. A table was drawn up in order to compare the lexical and semantic categories of pronouns of the Kazakh and Tatar languages.

Keywords: pronouns, Kazakh language, Tatar language, Kazakh-Tatar comparative-historical grammar, the lexical and semantic group, the lexical and morphological feature.

Есімдіктің лексика-морфологиялық сипаты.

Е с і м д і к басқа сөз таптары арасында ерекше орын алып тұрады.

Лексика-семантикалық сипаты, морфологиялық ерекшелігі, тілдегі қолданысы жағынан есімдіктер есім сөз таптары қатарынан ерекше орын алады. Есімдіктер сан жағынан аса көп болмағанымен, зат есім, сын есім, сан есімдердің орнын басатын сөз табы ретінде көп

* филология ғылымдарының докторы, профессор, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті. Астана/Қазақстан.

Doctor of Philology, professor, LN Gumilyov Eurasian National University. Astana - Kazakhstan.
E-mail: asem963@mail.ru

** филология ғылымдарының кандидаты, доцент, ҚР Ұлттық музейі. Астана/Қазақстан.
Ph.D., associate professor, National Museum of the Republic of Kazakhstan. Astana / Kazakhstan.

жұмсалады. Есімдік заттың өз атауын да, белгісінің, санының да атын білдірмейді, тек соларды нұсқап, меңзеп көрсетеді де, солардың орнына қолданылады [1, 224]. Лексика-семантикалық жақтан ақиқат өмір көріністерін тура атамай, жалпылама түрде көрсетеді, не болмаса ишара түрінде басқа сөз таптарының орнына алмасып қолданылады.

Есімдіктердің нақты мағыналары өздерінен бұрын айтылған сөйлемге немесе сөйлем ыңғайына қарай айқындалады [2, 207].

Есімдіктер, олардың құрамы, септелу барысындағы ерекшеліктері шетелдік (Г.Рамстедт, М. Рясянен, В. Банг, В.В. Радлов, С.Е. Малов, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, Г.Ф. Благова, Б.А. Серебренников, В.Л. Котвич, А.М. Щербак, И.А. Батманов, т.б.), отандық (А.Байтұрсынов, Қ.Жұбанов, А.Ысқақов, М.Томанов, Н.Оралбаева, т.б.) ғалымдар еңбектерінде сөз етілді. Қазақ тіл білімінде есімдіктердің қалыптасу тарихы, олардың мағыналық топтары Ә.Ибатовтың («Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихы») еңбегінде жан-жақты қарастырылды [3].

Лексика-семантикалық тұрғыдан есімдіктердің мынадай негізгі белгілерін атап көрсетуге болады:

1. Есімдіктердің мағыналық жақтан жалпылануы өте жоғары дәрежеде болып келеді;

2. Есімдіктер сөйлеушінің сөйлемдегі айтылған ойға, құбылысқа қатысын көрсетуші ретінде әр уақытта субъектімен байланысты болады [4, 48]. Есімдіктің субъектімен байланысы оның мағыналық сипатына әсер етеді. Мәселен, жіктеу, өздік есімдіктерінде оның тура мағынасы көрініс беретін болса, сілтеу есімдіктерінде нұсқаулық мән басым болды т.с.с.

Есімдіктер, мағыналық тұрғыдан жалпылануына қарамастан, қандай сөздің орнына қолданылуына орай сол сөздің негізгі мағынасына сәйкес заттық ұғыммен немесе заттық белгімен ұштасады. Осы ерекшелігіне қарай олар субстантивтік және атрибутивтік есімдіктер болып бөлінеді [5, 301]. Субстантивтік есімдіктер заттық ұғымды, атрибутивтік есімдіктер заттың белгісін білдіретін сөздер орнына қолданылады.

Субстантивтік есімдіктер көптік, септік, тәуелдік, жіктік жалғауларымен түрлене алатын болса, атрибутивтік есімдіктер тек субстантивтенген жағдайда ғана аталған грамматикалық формаларды қабылдайды. Н.Оралбай жалпы грамматикалық ұғымдардың түрлеріне қарай есімдіктерді заттық есімдіктер, белгі есімдіктері және сандық

есімдіктер деп үш түрге бөледі [6, 183].

Қазақ тіліндегі есімдіктерді А.Ысқақов байырғы түбір есімдіктер мен соңғы кездері қалыптасқан есімдіктер деп екі топқа бөліп қарастырады [2, 209]. Алғашқы топқа *мен, сен, ол, біз, сіз, қай? кім? не? міне, бұл, осы, сол* сияқты тіл дамуының қазіргі деңгейінде бөлшектеп, талдап жатуға келмейтін түбір тұлғалы есімдіктерді, екінші топқа: а) лексикалық жолмен жасалған: *бір, бар, біреу, бүкіл, түгел; ә) морфологиялық тәсіл арқылы жасалған: мынау, анау, сонау, барлық, қанша, қандай, нешінші; б) синтаксистік тәсіл арқылы жасалған: бірдеңе, бірнеше, кейбіреу, әлдеқашан, әлдеқайда, әрбір, ешкім, ешқайсы* тәрізді есімдіктерді жатқызады.

Есімдіктердің түрленуінде, әсіресе септелу жүйесінде бірқатар өзіндік ерекшеліктер орын алады. Ол ерекшеліктер жіктеу, сілтеу есімдіктерінің септелуінде жиі кездеседі. Синтаксистік қызметі жағынан есімдіктер, орынбасар сөз табы ретіндегі мағыналық ерекшеліктеріне қарай белгілі бір сөйлем мүшесі қызметінде жұмсалады.

Атрибутивтік есімдіктер негізінен анықтауыштық қызмет атқарады, тек субстантивтенген кезде ғана басқа сөйлем мүшелері қызметінде жұмсалатын болса, субстантивтік есімдіктер сөйлемде көбіне тұрлаулы, тұрлаусыз мүшелер қызметін атқарады.

Татар тіл білімінде «алмашлық» (есімдік) термині алғаш рет М.Корбанғалиев пен Х.Бәдигый тарапынан жазылған «Татар теле сарыфы» («Татар тілі морфологиясы») оқулығында қолданылады (1918). Г.Ибраһимов, К.Вәлиди грамматикаларында «алмаш» термині, ал басқа грамматикаларда «замир», «исме замир» түрінде беріледі.

Ф.М. Хисамова татар тіліндегі есімдіктердің морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктеріне кеңінен тоқтала келіп, морфологиялық жақтан есімдіктер өздері алмастырған сөз таптарының грамматикалық белгілерін алатынын айтады [7, 183]. Мәселен, олар есім сөздер сияқты септеледі, тәуелденеді, көптеледі: *кем* (кім), *кемгә* (кімге), *кемең* (кімің), *кемнәр* (кімдер), т.б. Зат есім орнына жүргенде, олар тәуелденбейді. Өйткені олар өздері затты білдіреді. Сын есімді немесе үстеуді алмастыратын есімдіктер түрленбейді, олардың тек ішінара белгілерін көрсетеді: *шулай ~ шулайрак* (солай-солайырақ), *шундый ~ шундыйрак* (сондай-сондайырақ), т.б.

Синтаксистік жақтан есімдіктер сөйлемде өзі алмастырған сөздердің қызметін басқарады, демек, түрлі сөйлем мүшесі бола алады. *Сез – беренче фронтовик* (З.Зәйнуллин) – *Сіз – бірінші майдангерсіз* –

бастауыш; *Мондый хәбарне ишеткәч, халыкның шатлыгы эченә сыймады* (М.Галәү) – **Мұндай** хабарды естіп, халықтың қуанышы ішіне сыймады – анықтауыш; *Юк инде, безнең заманда кыз урлап китеп, алла кая бара алмассың* (Ф.Хәсни) – Жоқ енді, **біздің** заманда кыз ұрлап кетіп, әлдеқайда бара алмассың – анықтауыш, мекен пысықтауыш. *Бу егетне сез танийсызмы? Ул яшь чагында сезнең авылда көтү көтте. Сез аны кыерсытмадыгызмы?* (М.Мәһдиев) – Бұл жігітті **сіз** танийсыз ба? **Ол** жас шағында сіздің ауылда үміт күтті. **Сіз оны** ренжіткен жоқсыз ба? – бастауыш, анықтауыш, толықтауыш [7, 184].

Осылайша: есімдік – зат, белгі мағыналарын жалпылама түрде көрсетіп, зат есім, сын есім, сан есім, үстеу сөз таптарын алмастыратын және сол сөз таптарының грамматикалық ерекшеліктерін өзі білдіретін сөз табы.

Есімдіктерді топтастыру мәселесі.

Татар тіл білімінде есімдіктер өз ішінде қандай сөз табын алмастыруына және мағыналарына қарай бөлінеді.

I. Қандай сөз табын алмастыруына қарай есімдіктер төмендегі топтарға бөлінеді [7, 185]:

1. **З а т е с і м** есімдіктері.
2. **С ы н е с і м** есімдіктері.
3. **С а н е с і м** есімдіктері.
4. **Ү с т е у** есімдіктері.

«Татар тілі грамматикасының» II томында [8] есімдік топтарына қосымша «етістік есімдіктері», «жалғаулық есімдіктері», «демеулік есімдіктері» деген топтар берілгенін айта келе, Ф.М. Хисамова бұл пікірдің қисынсыздығын, ғылыми жақтан нақты емес екеніне тоқталады [7, 185]:

Біріншіден, типологияға жүгінсек, ешбір тілде «етістік есімдіктері» деген түсінік жоқ. Түркі тілдері грамматикаларында да ондай көрініс тіркелмеген.

Екіншіден, етістік есімдіктері деп келтірілген *итү* (ету), *нитү*, т.б. сөздердің негізінде *-и (-ир)* көмекші етістігі жатыр және ол татар тілінде бірнеше түрдегі грамматикалық формада қолданылады: *иде (ир-де)* – еді, *икән (ир-кән)* – екен, т.б.; *итү* (ету) – бұл етістіктің өзгелік етіс формасы, қазіргі татар тілінде ол көмекші етістік ретінде құрамды етістік жасауға актив қатысады: *тәэмин итү* (қамтамасыз ету), *тәэсир итү* (әсер ету), *кабул итү* (қабыл ету), т.б. Ал *нитү*

(нету/бірдеңені жасау), *фалән итү* (пәлен ету) – бұлар әдеби тіл үшін емес, ауызекі сөйлеу тіліне тән бірліктер. Ал «жалғаулық есімдіктері» делінетін *шұнысы* (онысы), *шұны* (оны), *шұның* (оның) сөздері сын есімді алмастырып тұрған сілтеу есімдіктерінің түрленген формалары, сондықтан сын есім есімдіктері сын есімдер сияқты контексте заттанып, септеледі, тәуелденеді, көптеледі.

1. Зат есім есімдіктері зат мағынасын жалпылама түрде білдіреді. Оларға көбіне жіктеу, сұрау, болымсыздық және белгісіздік есімдіктері жатады: *мин* (мен), *син* (сен), *ул* (ол), *без* (біз), *сез* (сіз), *алар* (олар), *кем* (кім), *нәрсә* (нәрсе), *үзе* (өзі), *һичкем* (ешкім), *һичнәрсә* (ешнәрсә), *әллә кем* (әлдекім), *нәрсәдер* (бірдеңе, бір нәрсе), т.б. Зат есім есімдіктері зат есімге тән морфологиялық категорияларға ие болады, яғни олар септеледі (*сез-сіз, сезнең-сіздің, сезне-сізді, сездән-сізден, сездә-сизде*) және тәуелденеді (*кемем-кімім, кемең-кімің, кеме-кімі, кемебез-кіміміз, кемегез-кіміңіз, кемнәре-кімдері*), бірлік және көптік түрде келеді (*кем-кемнәр – кім-кімдер, нәрсәдер-бір нәрсә – нәрсәләрдер-бір нәрселер*). Мәселен: **Без** акны-қараны күрмәстән, қая басканны белмәстән, *Зәңгәр Чишмәгә чаптык* (Г.Ибраһимов) – **Біз** ақ-қараны көрместен, қайда тұрғанымызды білместен, *Заңғар Чишмаға шаптык. Айрылып китсәм дә синнән гомремнең таңында мин, И Казан арты! Сиңа кайттым сөеп тағын да мин* (Г.Тукай). – Айырылып кетсем де сенен өмірімнің таңында мен, О, Қазан! Саған қайттым сүйіп тағы да мен. *Туып-үскән шушы кърнең ямен Алыштырмый икән һичнәрсәң...* (С.Хәким) – Туып-өскен осы жердің әсемдігін, алмастырмайды екен **ешнәрсен...**

2. Сын есім есімдіктері – *бу* (бұл), *шушы* (осы), *теге* (анау, сонау), *ул* (ол), *шул* (сол), *андый* (ондай), *мондый* (мұндай), *нинди* (қандай), *қайсы* (қайсы), *бары* (бәрі), *барлык* (барлық), *бөтен* (бүтін), *һәммә* (барша), *һәр* (әр), *қайбер* (қайбір), т.б. Жалпылама алғанда, заттардың белгілеріне ишара етіледі; сын есімдер зат есім сияқты жанасу жолымен байланысады: *бу эш* (бұл іс), *һәр бала* (әр бала); салыстыру дәрежесі көрсеткіші бойынша нақты емес, жақынырақ белгі мағынасын да білдіре алады: *андыйрак* (андайлау, сондайлау), *әллә ниндирәк* (әлдеқандайлау). Контексте зат есімдерше келеді. Мысалы: *Һавалар тын торғанда, бигрәк тә төнге сәгәтләрдә чыгып, игътибар белән тыңласаң, авылның теге яғыннан да, бу яғыннан да машина гөре ишетелеп тора* (Ф.Хәсни) – Ауа тынып тұрғанда, әсіресе, түнгі уақыттарда шығып, ықыласпен тыңдасаң, ауылдың **анау** жағынан да, **бұл** жағынан да машина гүрілі естіліп тұрады. *Бер кирдә*

юк **андый** ак каеннар, Бер *кирдә* юк **андый** урманнар (Н.Такташ) – Бір жерде жоқ **ондай** ақ қайындар, Бір жерде жоқ **ондай** ормандар. **Бөтен** болын өстенә күз күреме *кирне чуарлап, әллә никадәр* печәнче сибелгән. Әле **тегендә**, әле **монда** қояшка қаршы яшен яқтысыдай чалгы йөзе *ялтырап китә* (Г.Бәширов) – **Бүтін** шабандық үстінде көз көрер жерді шұбарлап, **әлденеше** пішенші себілген. Біресе **анда**, біресе **мұнда** күнге қарсы шалғы жүзі найзағай жарқылындай жалтырап кетеді.

Сын есім есімдіктеріне мағына жағынан сілтеу, анықтауыш, белгісіздік, сұрау есімдіктері жатады.

3. Сан есім есімдіктеріне *ничә* (неше), *ничәнче* (нешінші), *ничәләп* (нешелеп), *ничәшәр* (қаншалап), *ничаклы* (қанша), *никадәр* (қанша), *күпме* (қанша) сияқты сұрау есімдіктері кіреді. Олар заттардың, нәрселердің мөлшеріне, тәртіп жағынан санына ишара етеді, сан есімдер зат есімдер сияқты жанасу жолымен байланысады және дәйекті түрде болмаса да сан есім топтарының қосымшаларын алады. Сөйлемде бұл есімдіктер сан есімдердің функцияларын атқарады, яғни анықтауыш, пысықтауыш, баяндауыш болып келеді. Мысалы: *Ничә мәртәбәләр Казанның китап кибетендә очраштык* (Г.Бәширов) – **Неше** мәрте қазанның кітап дүкенінде ұшырастық. *Ничә ел тормыйлар балалар Иделдә һәм Дунай ярында...* (Р.Әхмәтқанов) – Неше жыл тұрмаса да, балалар Еділ мен Дунай жағасында. *Моннан соң ул ничаклы тырысса да, артык сикерә алмаячак* (Ф.Хәсни) – Бұдан соң ол **қанша** тырысса да, артық секіре алмайды. *Күпме яу, сугышлар аркылы Син кичеп чыккансың, Ватаным* (Р.Вәлиев) – **Қанша** жау, соғыстарды Сен жеңіп шыққансың, Отаным.

4. Үстеу есімдіктеріне *ничек*(қалай), *кайчан*(қашан), *кайда*(қайда), *кая*(қайда), *алай*(олай), *болай*(былай), *шулай*(солай), *тегеләй*(солай), *әллә* *ничек*(әлдеқалай), *ничектер*(қалайша), *ник*(неліктен), *нигә*(неге), *берничек*(ешбір), *ничничек*(ешбір, ешқандай), *беркайда*(ешқайда), *беркайчан*(ешқашан), т.б. есімдіктері жатады. Бұл есімдіктер іс-әрекет белгілерін білдіріп, үстеулер сияқты етістікке, сын есімге, басқа бір үстеуге, хабарлы сөзге тіркесіп байланысады және жүйелі, дәйекті болмаса да, салыстыру дәрежесі қосымшасымен белгілердің қосымша реңкін шамалап білдіреді.

Үстеу есімдіктеріне негізінде сілтеу, сұрау және белгісіздік есімдіктері жатады. Мысалы: *Абзый, бу турыда үзенең қавабын әллә кайчан әзерләп куйган төсле, тиз һәм салмак тавыш белән қавап кайтарды* (М.Әмир) – Аға, бұл тұрғыда өзінің жауабын **әлдеқашан**

өзірлеп қойған түрде тез әрі салмақты дауыспен жауап қайтарды. *Болай эшләрға аны Сәлим өйрәткән иде* (Г.Гобәй) – **Бұлай** істеуге оны Сәлім үйреткен еді. *Кыз кырлавыннан кайчан туктады, каршыдағы эшелон кайчан тавыш-тынсыз гына кузгалып китте, егет моны сизмәде* (Ә.Еники) – Қыз жырлауын **қашан** тоқтатты, қарсыдағы эшелон **қашан** дыбысы шықпай қозғалып кетті, жігіт мұны сезбеді. *Кошлар әллә кая китеп югалды* (Г.Бәширов) – Құстар **әлдеқайда** кетіп жоғалды.

Есімдіктердің мағыналық топтары.

Қазақ тіліндегі есімдіктерді семантикалық тұрғыдан классификациялау Ахмет Байтұрсынұлынан басталады деуге болады. А.Байтұрсынов есімдіктерді мағыналық сипатына қарай беске бөледі: 1) жіктеу есімдігі; 2) сілтеу есімдігі; 3) сұрау есімдігі; 4) жіктеу есімдігі; 5) танықтық есімдігі [9, 226]. Ғалымның бұл топтастыруында жіктеу есімдігі деп берілетін есімдіктер тобында *өз және бәрі, барша* тәрізді есімдіктер, ал танықтық есімдіктер қатарында қазір белгісіздік және болымсыздық аталып жүрген есімдіктер көрсетіледі.

Қазіргі қазақ тіліндегі есімдіктер мағыналық сипатына қарай жеті топқа бөлінеді: жіктеу есімдіктері, сілтеу есімдіктері, сұрау есімдіктері, өздік есімдіктері, белгісіздік есімдіктері, болымсыздық есімдіктері, жалпылау есімдіктері. Есімдіктерді таптастыруда лексика-семантикалық және грамматикалық ұстанымдар негізге алынады.

Татар тіл білімінде де есімдіктер мағыналары бойынша жеті топқа бөлінеді [10, 225]:

1. Ж і к т е у есімдіктері (зат алмашлықтары): *мин* (мен), *син* (сен), *ул* (ол), *без* (біз), *сез* (сіз), *алар* (олар);

2. С і л т е у есімдіктері (күрсәтү алмашлықтары): *ул* (ол), *бу* (бұл), *шул* (сол), *шушы* (осы), *теге* (сонау), *мондый* (мұндай), *андый* (ондай), *тегенди* (сондай), *шундый* (осындай), *алай* (олай), *болай* (бұлай), *тегеләй* (солай), *шушылай* (осылай);

3. С ұ р а у есімдіктері (сорау алмашлықтары): *кем* (кім), *ни* (не), *нәрсә* (не), *кай* (қай), *кайсы* (қайсы), *кая* (қайда), *нинди* (қандай), *ник* (неліктен), т.б.;

4. Ж а л п ы л а у есімдіктері (билгеләу алмашлықтары): *бары* (бәрі), *барлык* (барлық), *барча* (барша), *һәммә* (барша), *һәр* (әр), *һәрбер* (әрбір), *һәркем* (әркім), *бөтен* (бүтін), *үз* (өз);

5. Б е л г і с і з д і к есімдіктері (билгесезлек алмашлықтары):

кемдер (әлдекім, біреу), *нәрсәдер* (әлдене, бірдене), *қайсыдыр* (әлдеқандай, қайсыбір), *әллә кем* (әлдекім), *әллә нәрсә* (әлдене), т.б.;

6. Б о л ы м с ы з д ы қ есімдіктері (юклық алмашлықтары): *һичкем* (ешкім), *һичнәрсә* (ешнәрсе), *һичһинди* (ешқандай), *һичқайчан* (ешқашан), *беркем* (ешкім), *бер*, (ешбір), т.б.;

7. Т и і с т і л і к есімдіктері (тартым алмашлықтары): *минеке* (менікі), *синеке* (сенікі), *безнеке* (біздікі), *сезнеке* (сіздікі), *монықы* (мүнікі), *тегенеке* (сонікі), *әллә кемнеке* (әлдекімдікі), т.б.

В.Н. Хангильдин есімдіктерді сегіз түрге бөледі: жіктеу, сілтеу, сұрау, жалпылау, белгісіздік, болымсыздық, тиістілік, қатыстық (мөнәсәбәт алмашлықтары) есімдіктері. «Татар тілі грамматикасында» олар алтыға бөлінген: жіктеу, сілтеу, сұрау, белгісіздік, болымсыздық, жалпылау есімдіктері. Соңғы зерттеуде есімдіктер топтарына тиістілік есімдіктері еңбеген, ал В.Н. Хангильдин грамматикасында қатыстық есімдіктері деп көрсетілген *кем*(кім), *нәрсә*(не), *һинди*(қандай), *қайсы*(қайсы), т.б. есімдіктерін жеке лексика-морфологиялық топ деп тануға негіз жоқ. Бұл жақтан олар сұрау есімдіктері. Бағыныңқы құрмалас сөйлем құрамында ғана бұл есімдіктер қатыстық сөздер ретінде қолданылады. Мәселен, **Кая карама, шунда эш қайһый – Қайда қарамасаң да, сонда іс қайнап жатыр** деген сөйлемде *қая* (*қайда*) сұрау есімдігі сондай қызмет атқарып тұр [7, 188].

Қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктің мағыналық түрлері бойынша салыстырмалы кесте:

Мағыналық түрлері	Қазақ тілінде	Мағыналық түрлері	Татар тілінде
1	2	3	4
Жіктеу есімдіктері	<i>мен, сен, сіз, ол, біз (біздер), сендер, сіздер, олар</i>	Зат алмашлықлары	<i>Мин</i> (мен), <i>син</i> (сен), <i>ул</i> (ол), <i>без</i> (біз), <i>сез</i> (сіз), <i>алар</i> (олар)
Сілтеу есімдіктері	<i>бұл, сол, ол, осы, анау, мынау, сонау, осынау, ана, мына, сона, әні, міне</i>	Күрсәтү алмашлықлары	<i>ул</i> (ол), <i>бу</i> (бұл), <i>шул</i> (сол), <i>шушы</i> (осы), <i>теге</i> (сонау), <i>мондый</i> (мұндай), <i>андый</i> (ондай), <i>тегенди</i> (сондай), <i>шундый</i> (осындай), <i>алай</i> (олай), <i>болай</i> (бұлай), <i>тегеләй</i> (солай), <i>шушылай</i> (осылай)
Сұрау есімдіктері	<i>кім? не? қай? қайсы? қандай? неше? қанша? нешеу? нешінші? қайда? қайдан?</i>	Сорау алмашлықлары	<i>кем</i> (кім), <i>ни</i> (не), <i>нәрсә</i> (не), <i>қайсы</i> (қайсы), <i>һинди</i> (қандай), <i>қая</i> (қайда), <i>қайдан</i> (қайдан), <i>қайчан</i> (қашан), <i>һик</i> (неліктен), <i>һигә</i> (неге),

Г.Сағидолла, Э.Абдуқамалова. Қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктер:..

1	2	3	4
	<i>қалай? қашан?</i>		<i>ничек</i> (қалай), <i>ничә</i> (неше), <i>ничәнче</i> (нешінші), <i>ничәшәр</i> (қаншалап), <i>ничаклы</i> (қанша), <i>никадәр</i> (қанша), <i>күпме</i> (қанша)
Өздік есімдігі	<i>Өз</i>	-----	<i>Ескерту:</i> үз есімдігі татар тілінде жалпылау есімдіктерінің құрамына кіреді.
Белгісіздік есімдігі	<i>біреу, кейбір, қайбір, әрбір, бірнеше, біраз, бір, әр, әркім, әрқайсы, әрқалай, әлдекім, әлдене, әлдеқайда, әлденеше, әлдеқалай, кімде-кім</i>	Билгесезлек алмашлықлары	<i>кемдер</i> (әлдекім, біреу), <i>нәрсәдер</i> (әлдене, бірдене), <i>нидер</i> (әлдене), <i>ниндидер</i> (әлдеқандай), <i>каядыр</i> (әлдеқайда), <i>кайчандыр</i> (әлдеқашан), <i>әллә кем</i> (әлдекім), <i>әллә нәрсә</i> (әлденәрсе), <i>әллә кая</i> (әлдеқайда), <i>әллә ни</i> (әлдене), <i>әллә кайчан</i> (әлдеқашан)
Болымсыздық есімдігі	<i>еш, ешкім, ештеме, ешбір, ешқашан, ешқандай, ешқайсы, дәнеңе</i>	Юклық алмашлықлары	<i>ничкем</i> (ешкім), <i>беркем</i> (ешкім), <i>ничберкем</i> (бірде-бір), <i>ничнәрсә</i> (ешнәрсе), <i>бернәрсә</i> (ешнәрсе), <i>ничбернәрсә</i> (ешбір нәрсә), <i>берни</i> (дым, ештеңе), <i>нични</i> (ешнәрсе), <i>ничнинди</i> (ешқандай), <i>бернинди</i> (ешқандай), <i>ничничек</i> (ешбір), <i>берничек</i> (ешбір), <i>ничкая</i> (ешқайда), <i>беркая</i> (ешқайда), <i>ничкайчан</i> (ешқашан), <i>беркайчан</i> (ешқашан), <i>ничкайда</i> (ешқайда), <i>беркайда</i> (ешқайда)
Жалпылау есімдігі	<i>бәрі, барлық, барша, бар, күллі, бүкіл, түгел, тегіс</i>	Билгеләу алмашлықлары	<i>бары</i> (бәрі), <i>барлық</i> (барлық), <i>барча</i> (барша), <i>һәммә</i> (барша), <i>һәр</i> (әр), <i>һәрбер</i> (әрбір), <i>һәркем</i> (әркім), <i>бөтен</i> (бүтін), <i>үз/үзем/үзең/үзе</i> (өз/өзім/өзің/өзі)
		Тартым алмашлықлары (тиістілік есімдіктері)	<i>минеке</i> (менікі), <i>синеке</i> (сенікі), <i>аныкы</i> (өнікі), <i>безнеке</i> (біздікі), <i>сезнеке</i> (сіздікі), <i>аларныкы</i> (олардікі), <i>моныкы</i> (мүнікі), <i>шуныкы</i> (сонікі), <i>үземнеке</i> (өзімдікі), <i>үзенеке</i> (өзінікі), <i>һәммәбезнеке</i> (баршамыздікі), <i>ничкемнеке</i> (ешкімдікі), <i>беркемнеке</i> (ешкімдікі)

Сонымен, қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктерді мағыналық сипатына қарай топтастырғанда, екі тілде де жеті есімдік тобы бар екенін көреміз. Мұндағы назар аударатын басты ерекшелік – қазақ

тілінде меншіктілікті білдіретін *-нікі, -мікі, -дікі* қосымшалары татар тілінде түбір есімдіктерге жалғанып, жеке есімдік тобын (тартым алмашлықтары – тиістілік есімдіктері) құрайтыны. Татар тілінде бұл қосымшаның тек сонор *-н* дыбысымен айтылатын *-нықы/-неке* (*шунықы, минеке*) варианты ғана қолданылады.

Қазақ тілінде сингармонизм заңдылығына бағынбайтын, жіңішке дауыстылармен жасалған нұсқада (*-нікі*) қолданылатын бұл қосымшаның татар тіліндегі жуан (*-нықы*) варианты *-і~-ы* сәйкестігін, сондай-ақ жіңішке варианттары арасында *-і~-е(-нікі~-неке)* сәйкестігін құрайтынын көреміз.

Татар тілінде ерекше топ түрінде қаралатын тиістілік есімдігі жайлы ғалымдардың түрлі пікірлері қалыптасқан. Мәселен, В. Н. Хангильдин оны есімдіктің тәуелденуінің екінші нұсқасы ретінде қараса, Н. И. Ирисов ілік септігінің екінші формасы дейді. Ал Ф. М. Хисамова бұл есімдіктің заттың иесіне қатысты айтылатынын ескере отырып, қатыстық есімдіктері деп атауды ұсынады.

Екі тілдегі есімдіктер тобында үз есімдігі назар аударады. Қазақ тілінде өздік есімдігі ретінде қаралатын бұл сөз татар тілінде жалпылау есімдігінің құрамына кіреді. Қазақ тіліндегі *өз* есімдігі мен татар тілдеріндегі *үз* есімдігінің арасында *ө~ү* сәйкестігі орын алатынын байқаймыз.

Қорыта айтқанда, мақалада қарастырылған қазақ және татар тілдеріндегі есімдіктердің фонетикалық, морфологиялық, лексикалық жақтан ұқсастықтары олардың бір негізден тараған генетикалық ортақтығын танытатын болса, тілдің кейінгі даму жолында пайда болған және қазіргі қалпын көрсететін азды-көпті дыбыстық, тұлғалық, мағыналық ерекшеліктер салыстырмалы-тарихи тәсіл негізінде екі тілдегі (басқа да туыс тілдердегі) әрбір есімдікті арнайы қарастыруды, өзгешеліктердің себептерін жүйелі түрде айқындауды, зерттеуді қажет етеді.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. Исаев С.М. *Қазіргі қазақ тілі*. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – Б.224.
2. Ысқақов А. *Қазіргі қазақ тілі*. – Алматы: Ана тілі, 1991. – Б.207.
3. Ибатов Ә. *Қазақ тіліндегі есімдіктердің тарихынан*. – Алматы, 1966.
4. *Қазақ грамматикасы*. – Астана: Елорда, 2002. – Б.48.
5. Ысқақов А. *Қазіргі қазақ тілі*. Морфология – Алматы, 1992. – Б.301.
6. Оралбай Н. *Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы*. – Алматы, 2007. – Б.183.
7. Хисамова Ф.М. *Татар теле морфологиясе*. – Казань, 2006. – Б.183.
8. *Татар грамматикасы*. Т.2. – Казан, 2002.
9. Байтұрсынов А. *Тіл тағылымы*. – Алматы: Ана тілі, 1992. – Б.226.
10. Сафиуллина Ф.С., Закиев М.З. *Хәзерге татар әдәби теле*. – Казань, 1994.- Б.225.